

DOSSIER

DE RESTAURATIE VAN EEN WANDTAPIJTKARTON IN HET MUSEUM VAN DE STAD BRUSSEL

EEN GROOTSCHEEPS PROJECT

BÉRENGÈRE DE LAVELEYE

CONSERVATOR VAN HET MUSEUM VAN DE STAD
BRUSSEL EN COÖRDINATOR VAN HET PROJECT

Het karton tijdens de restauratie in 2017; herplaatsen van de bladen (© MSB).

DE CONSERVATIE VAN KUNSTWERKEN LEIDT TOT RESTAURATIEPROJECTEN DIE IN BEPAALDE GEVALLEN TOT HEEL COMPLEXE ONDERNEMINGEN KUNNEN UITGROEIEN. SINDS ENKELE JAREN KRIJGT DE RESTAURATIE VAN BELANGRIJKE KUNSTWERKEN VEEL AANDACHT IN DE MEDIA EN WORDT HET PUBLIEK ER OOK MEER BIJ BETROKKEN. VOOR DE INSTELLINGEN DIE EIGENAAR ZIJN VAN DE WERKEN VORMT HET UITVOEREN VAN DEZE RESTAURATIES EEN GROTE UITDAGING DIE MOET KUNNEN WORDEN GECOMBINEERD MET DE ANDERE OPDRACHTEN VAN HET MUSEUM. Het Museum van de Stad Brussel experimenteerde met de installatie van een restauratiewerkplaats binnen zijn muren. Het karton van 'Het martelaarschap van Sint-Paulus' door Pieter Coecke van Aelst, een meesterwerk uit de renaissance, werd er in al zijn luister hersteld.

Afb. 1

Het karton van het Martelaarschap van Sint-Paulus, ca. 1530, vóór de restauratie, in 2013 (© KIK-IRPA, Brussel).

Het Museum van de Stad Brussel (Broodhuis) bewaart een zeldzaam en kostbaar kunstobject: een wandtapijtkarton van de hand van Pieter Coecke van Aelst, een vooraanstaand Vlaams kunstenaar uit de 16de eeuw, vooral bekend om zijn tekeningen die als model voor wandtapijten werden gebruikt (afb. 1).

HET WERK, EEN MATERIEEL OBJECT

Dit monumentale kunstobject (340 x 380 cm), dat in 1898 in de verzamelingen van de Stad Brussel terecht kwam, bestaat eigenlijk uit een zestigtal bladen vergépapier die met huidlijm aan elkaar zijn

gelijmd en met tempera beschilderd. Dit karton was een weefmodel: een hulpmiddel gebruikt tijdens het weven en daarom onderhevig aan veelvuldige manipulaties. Toen het werk in de 19de eeuw gemaroufleerd werd – dat wil zeggen, op een doek gelijmd – veranderde het definitief van status.

Sindsdien verslechterde de toestand van het karton langzaam aan en werd het na verloop van tijd uiterst broos. Zo kon het niet uitgeleend worden aan het Metropolitan Museum in New York voor de grote tentoonstelling over Pieter Coecke in 2014 omdat het niet vervoerd kon worden. Het aftakelingsproces werd opgetekend in beschrijvingen tussen 2012 en 2014. Om dit proces te vertragen, besliste de Stad Brussel om over te gaan tot een grondige restauratie van het werk. Deze werd uitgevoerd tussen december 2015 en april 2017.

WAT VOORAFGING AAN HET PROJECT

Dit kolossale restauratieproject vereiste heel wat voorbereidende stappen. In de eerste plaats werd het

Afb. 2
Het restauratieteam (© MSB).

werk onderworpen aan een fotografische en infraroodcampagne, uitgevoerd in 2013 door het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (KIK). Om de uit te voeren conserveringsingrepen te bepalen werkte het museum samen met H el ne Bartelloni, een specialiste met ervaring in het restaureren van kartons. De eerste missie bestond uit het opstellen van een rapport over de toestand van het karton: een essentiële stap voorafgaand aan de uitvoering van een restauratieprotocol. Op basis van deze beschrijving kon

vervolgens een tijdschema worden opgesteld (zie tijdlijn), een begroting worden geraamd en opzoek worden gegaan naar subsidies.

HET SAMENSTELLEN VAN EEN TEAM

Het was niet eenvoudig om een team van tien restaurateurs samen te stellen die ervaring hadden met het restaureren van grote grafische werken en bovendien beschikbaar waren voor het 18 maanden

durende project. Om die redenen besliste het museum om ook buiten België op zoek te gaan. Aangezien de Belgische collecties geen ander karton uit de renaissance in hun bezit hebben, ging men in Frankrijk op zoek naar restaurateurs met de nodige expertise. Het team dat uiteindelijk werd samengesteld, bestond uit vijf Belgische en vijf Franse restaurateurs (afb. 2).

DE RESTAURATIEWERK-PLAATS

Voor de restauratie van het karton, dat door zijn afmetingen en bewaringstoestand moeilijk kon getransporteerd worden, was een grote werkplaats nodig. Het museum besliste daarom om zijn grote tijdelijke tentoonstellingszaal voor dit project te reserveren. Binnen het museum zelf werd een heus restauratieatelier ingericht (afb. 3). Die omvangrijke installatie had een tweeledig doel: de restaurateurs in staat stellen om te werken onder optimale omstandigheden van comfort, veiligheid en sereniteit, en tegelijk museumbezoekers toelaten om het proces te volgen. Hiervoor werd een glazen scheidingswand met een beveiligde deur voorzien en werd op de parketvloer een dubbele vloer aangebracht:   n in tretrapack, ter bescherming tegen waterlekken, en één in OSB, voor een perfecte vlakheid. De elektrische installatie moest worden versterkt: tien extra stopcontacten voor een verlichte tafel, een microgolfoven, een flessenwarmer, een schotelwarmer e.d. Daarnaast werd de tentoonstellingsverlichting vervangen door neonverlichting om donkere schaduwen te vermijden. Een frame en twee versterkte slipvaste bruggen, specifieke infrastructuur die de restaurateurs in staat moest stellen om aan het karton te werken, werden op maat gebouwd. Er werden ook twee

Afb. 3
Het atelier in het museum (  KIK-IRPA, Brussel).

steigers ter grootte van het karton besteld.

DE DIDACTISCHE TENTOONSTELLING

Omdat het werk in het museum plaatsvond en de werkplaats ontworpen was om zichtbaar te zijn voor het publiek, moest de restauratie ook gepaard gaan met een didactische tentoonstelling over het karton en de context waarin het gemaakt werd¹. Wat is een wandtapijtkarton? Wie is de kunstenaar Pieter Coecke? Hoe belangrijk is de geschiedenis van het wandtapijt voor de ontwikkeling van Brussel en wat behelst deze restauratie? Dit zijn allemaal vragen waarop de didactische tentoonstelling een antwoord moest geven (afb. 4). De moeilijkheid hierbij was om dit alles uit te leggen zonder dat het werk zelf zichtbaar was.

Er werden ook specifieke instrumenten ontwikkeld om over het hele proces te communiceren. Een informatiebord gaf regelmatig updates, zodat bezoekers zich een beeld konden vormen van de reeds voltooide stappen en kennis konden maken met de details van het aan de gang

Afb. 4

De tentoonstelling 'Renaissance van een uniek meesterwerk. Het wandtapijtkarton van Pieter Coecke', die gekoppeld was aan de restauratie (© KIK-IRPA, Brussel).

zijnde werk. De restauratie kon eveneens online gevolgd worden².

DOCUMENTATIE OVER HET PROJECT

Het museum gaf het KIK de opdracht om een uitgebreide wetenschappelijke documentatie op te stellen over de restauratie in de beslissende fasen van het project (afb. 5).

Voorafgaand, als onderdeel van de voorstudie, werden infraroodreflectografie en foto's in hoge definitie gebruikt ter aanvulling van de visuele waarnemingen.

Tegelijkertijd zorgden het museumteam en de restaurateurs er voor dat ook tijdens de werken foto's werden gemaakt. Deze documenten werden gebruikt voor de communicatie en de documentatie over het project (afb. 6). Van alle belangrijke stadia van de restauratie werden foto's gemaakt. In totaal werden bijna 9.000 foto's verzameld. De belangrijkste fasen werden ook gefilmd³.

HET WETENSCHAPPELIJK COMITÉ

Het museum richtte een wetenschappelijk begeleidingscomité op om dit belangrijke project op

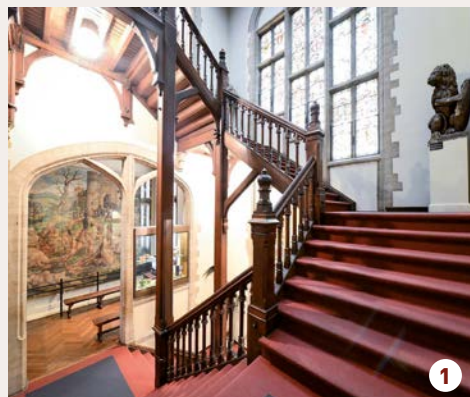
Afb. 5

De documentatie van het project. Het restauratieproject werd in zijn geheel gedocumenteerd in partnerschap met het KIK (© KIK-IRPA, Brussel).

Afb. 6

De zelfgemaakte donkere kamer van de restaurateurs om foto's van het filigraan te maken (© KIK-IRPA, Brussel).

1

Het karton vóór de restauratie in de hal op de eerste verdieping van het Museum.

2

Opstelling van het conditie-rapport door H. Bartelloni

3

Inrichting van de atelier.

7

Het oude doek, het tussenpapier en de vele versterkingsvellen die door de eeuwen heen op het karton zijn aangebracht, worden losgemaakt.

Om het karton te demonteren werden de bladen waaruit het samengesteld is, van elkaar gescheiden. Na consolidatie werd elk vel gereinigd en werd de picturale laag opnieuw gefixeerd. Het filigraan werd verhoogd. Elk vel werd gevoerd met Japans papier en opgespannen. De bladen werden vervolgens strook per strook opnieuw gemonteerd.

Eerste onderzoeken van het werk op de voormalige locatie [1]

KIK-fotoreportage, realisatie van een infraroodreflectografie

Subsidieaanvragen, rekrutering van het team, voorbereiding van het materiaal

Opstelling van het conditierapport [2]

11

Het met de hand genaaide doek wordt zorgvuldig geprepareerd: het wordt overvloedig met water gewassen en met de voeten gemasseerd.

12

De marouflage is een uiterst delicate operatie waarbij het karton op het nieuwe doek wordt gelijmd.

13

Opvulling van lacunes en verlichting van overschilderingen.

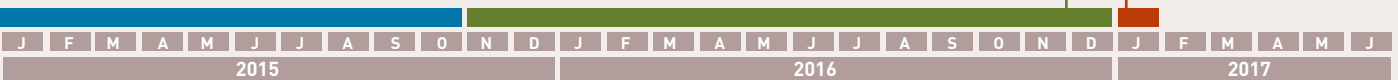

De monumentale grootte van het werk maakte het onmogelijk om het langs de trap te verplaatsen. Om het karton te vervoeren, werd het rond een op maat gemaakte cilinder gewikkeld en voorzichtig naar beneden gedragen. Deze cilinder werd achteraf opnieuw gebruikt om het doek los te maken.

Aanvang van de restauratie. Inrichting van het atelier [3], losmaken van het karton, stofvrij maken, monsternamen en voorlopige consolidatie. Overbrenging van het karton naar het atelier [4 à 6] en aanvang van het preventieve conservatiestudie

Afronding van de preventieve studie

Losmaken van het doek [7], demontage van het karton en behandeling van de bladen [8 à 10]

Vorbereiding van een nieuw doek [11] en marouflage van het karton [12]

Integratie van lacunes en retoucheringen [13]

Het werk wordt op een nieuw kader gespannen

Het karton wordt overgebracht naar een nieuwe tentoonstellingsruimte. Tentoonstelling van het karton in een nieuwe aangepaste vitrine

Afb. 7

Het karton na de restauratie in zijn nieuwe vitrine (© MSB).

te volgen. De leden van dit comité moesten de pertinentie van de technische voorstellen evalueren en valideren en de praktische toepassing van de conservatiebeginselen van het werk begeleiden, met name het waarborgen van de leesbaarheid, stabiliteit en omkeerbaarheid. Het comité was samengesteld uit Belgische en buitenlandse specialisten op het gebied van de conservatie-restauratie van papier en wandtapijten en kwam tussen 2015 en 2017 vijf keer samen.

Het comité besprak voornamelijk de opvulling van lacunes en de verlichting van de overschilderingen als ook de conserveringsingrepen die, gezien de materiële evolutie, het gebruik en de veroudering van het werk, voorrang moesten krijgen. De restauratie bracht uiteraard talrijke gebruikssporen aan het licht en de ingrepen die het karton in de loop der jaren heeft ondergaan: de gaatjes die waren ontstaan door slijtage, de plooiën te wijten aan de opberging, elementen die werden gecensureerd en vervolgens verhuld, talrijke overschilderingen om slijtage te maskeren, enzovoort. Er werd beslist om de geschiedenis van het werk te res-

pecteren. Alleen de vroegere ingrepen die een gevaar vormden voor de conservering van het werk werden verwijderd.

PREVENTIEVE BESCHERMING

Dit soort conservatieproject is ook een goede gelegenheid om de maatregelen voor de toekomstige bewaring van het werk vast te leggen: de controle van de omgeving, het opstellen van een noodplan, het omschrijven van de optimale omstandigheden voor het tentoonstellen van het werk. De preventieve conservatiestudie, die werd toevertrouwd aan het KIK⁴, leidde tot de ontwikkeling van een nieuwe scenografische opstelling. Het werk wordt sinds september 2017 tentoongesteld in een nieuwe passieve vitrine in de zaal gewijd aan de wandtapijten.

VERRASSINGEN TIJDENS DE WERKEN EN GEVOLGEN

Een dergelijk project brengt natuurlijk heel wat verrassingen met zich mee, waarvan de gevolgen doorslaggevend zijn voor het budget en de planning.

Hoewel de studies voorafgaand aan de infraroodbestraling duidelijk de aanwezigheid van versterkingspapieren aan het licht hadden gebracht, was het hele team verrast door hun aantal. Het losmaken van deze documenten heeft dan ook langer geduurd dan gepland.

Een tweede verrassing van formaat kwam tijdens het losmaken van het oude doek en het demonteren van het karton. Aanvankelijk overwoog de hoofdcurator het karton in drie grote stukken te demonteren. Toen bleek echter dat het zestigtal bladen gemakkelijk van elkaar kon worden gescheiden en dat een meer permanente conservering mogelijk was

door elk blad apart te behandelen. Dit had een aanzienlijke invloed op het aantal gepresteerde uren. Bovendien bracht deze demontage aan het licht dat het karton in het verleden al eens gedemonteerd was en dat de bladen niet goed aan elkaar gelijmd waren. Daardoor waren stukken van de originele tekening onder sommige bladvoegen verborgen. Na een meer nauwgezette assemblage was het karton meteen tien centimeter hoger en breder.

Ten slotte moest tijdens het retoucheren rekening worden gehouden met een onvoorziene interventie: de afzwakking van de retouches. Het karton was door de eeuwen heen meermaals geretoucheerd, op een wijze die de esthetische lezing van het werk niet al te zeer verstoortte. Nadat de bladen gereinigd waren, waren deze overschilderingen echter zeer storend geworden. Dit stadium, dat van cruciaal belang was voor een goede waardering van het werk, heeft heel wat extra uren gekost. Hierdoor werd het budget dan ook vrij aanzienlijk overschreden.

BEVREDIGEND RESULTAAT

Het behaalde resultaat staat grotendeels in verhouding tot de investering. Het werk is opnieuw opmerkelijk vlak, soepel, kleurrijk en coherent geworden. Het karton van het martelaarschap van Sint-Paulus wordt nu tentoongesteld in een nieuwe scenografie op de benedenverdieping van het museum, in de wandtapijtenzaal (afb. 7).

Dit voorbeeldproject⁵, dat uniek is in de geschiedenis van het museum, heeft de belangstelling gewekt van een groot aantal specialisten, onderzoekers, journalisten en het grote publiek. Tijdens de restauratiewerkzaamheden deed het restauratieteam tal van technische en weten-

schappelijke waarnemingen. Dankzij deze waarnemingen, die door interdisciplinaire uitwisselingen werden onderbouwd, kon de artistieke ontstaansgeschiedenis en het gebruik van dit werk van Coecke in de loop der jaren worden verduidelijkt. Indirect heeft dit project ook een nieuw licht geworpen op de kennis van kartons in het algemeen. Deze nieuwe en waardevolle gegevens over de artistieke geschiedenis van de voormalige Zuidelijke Nederlanden zullen dankzij studiedagen en een toekomstige publicatie⁶ verspreid worden.

Vertaald uit het Frans

WHO'S WHO

Coördinator en hoofdrestaurateur:

Hélène Bartelloni

Frans team:

Sophie Chavanne, Axelle Deleau,
Isabelle Drieu La Rochelle,
Jean-François Sainsard

Belgisch team:

Caroline Caillaux, Christine De Herde,
Julie Swennen, Estelle Van Geyts,
Eileen Waterschoot

De leden van het begeleidingscomité:

Stijn Alsteens, curator van de Afdeling Tekeningen en Prints, Metropolitan Museum of Art

Christina Ceulemans, directeur van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium.

Marjolijn Debulpaep en Lara Debry, Cel voor preventieve conservatie, Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium

Guy Delmarcel, emeritus professor aan de KU Leuven

Ingrid De Meüter, conservator textielcollecties bij de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis

Alan Derbyshire, hoofd van de Afdeling Conservatie Documenten, Boeken en Doeken, Victoria and Albert Museum

Isabelle Douillet, hoofdconservator van de Musea van de Stad Brussel

Valentine Dubard, verantwoordelijke van het restauratieatelier, Afdeling Grafische Kunsten van het Louvre

Cecilia Paredes, attaché bij de Directie Monumenten en Landschappen (Brussel), wetenschappelijk medewerker aan de Université Libre de Bruxelles

Catheline Perier-D'leteren, emeritus professor, Université Libre de Bruxelles

Olivia Savatier, conservator (Écoles du Nord), Afdeling Grafische Kunsten van het Louvre

Anne Vandenbulcke, directeur-generaal van het Departement Cultuur van de Stad Brussel

Joris van Grieken, wetenschappelijk medewerker aan de Koninklijke Bibliotheek van België

Lieve Watteeuw, KU Leuven

NOTEN

1. Tentoonstelling 'Renaissance van een uniek meesterwerk: het wandtapijtkarton van Pieter Coecke', (C. Paredes, commissaris), in de Musea van de Stad Brussel, december 2015 - april 2017.
2. <http://www.brusselscitymuseum.brussels>
3. De films gerealiseerd door Dominique REDDING zijn te bekijken op de website van het Museum van de Stad Brussel: <http://www.brusselscitymuseum.brussels/nl/bezoek/wandtapijtkarton>
4. Bartelloni-Cascio, H., *Étude de l'état de conservation d'un carton de Pieter Coecke Van Aelst*, inv. L. 1898-3, bewaard in het Museum van de Stad Brussel, februari 2014.
5. Restauratiebudget: €400.000. Totaalbudget (restauratie, studies, tentoonstelling, publicatie) €650.000. De Stad Brussel heeft het grootste gedeelte van de kosten voor haar rekening genomen. Daarnaast werden nog andere subsidies toegekend. Het project kreeg meer bepaald steun van de twee erfgoedfondsen van de Koning Boudewijnstichting. Het project werd ook dankzij andere vormen van mecenaat gesteund: zo kon het Franse team gratis verblijven in het appartement van het Koninklijk Poppentheater Toone, terwijl de transportmaatschappij voor kunstobjecten Mobull een aanzienlijke korting op haar diensten heeft gegeven.
6. Coll., "*Le carton de tapisserie de Pieter Coecke van Aelst: le Martyre de saint Paul*", Museum van de stad Brussel, in *Studia Bruxellae* 11, wordt verwacht in lente 2018 (online gepubliceerd op www.cairn.info/).

The restoration of a tapestry cartoon at the Brussels City Museum. A large-scale project.

Preservation of works of art equally engender restoration projects, which in some cases prove to be an incredibly complex undertaking. In the past few years, the restoration of major works of art has increasingly been the subject of media coverage and communications to the public. For the institutions that own such works of art, carrying out these restorations successfully is a major challenge that has to be combined with the Museum's other objectives. The Brussels City Museum has experimented with installing a restoration studio within its walls. A Renaissance masterpiece has thus been restored to its former glory: the cartoon by Pieter Coecke van Aelst depicting the Martyrdom of Saint Paul. For eighteen months, a team of ten restorers took turns working meticulously on the piece. This contribution gives an account of this experience.